

ERKEN DÖNEM İSLÂM MİMARİSİNDE YABANCI USTA İLE DEVŞİRME VE YABANCI MALZEME KULLANIMI

Doç.Dr. Yılmaz CAN, Yrd.Doç.Dr. Recep GÜN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Erken dönem İslam mimarisinde yabancı usta ve devşirme malzeme kullanımı oldukça yaygındır. Çok azı yerleşik hayata geçebilmiş, büyük çoğunluğu göçebe bir hayat süren İslam'ın ilk muhatapları, mimari bir birikime sahip değildiler. İslam'la birlikte hızlı bir yerleşik hayata geçiş ve şehirleşme süreci yaşanmıştır. Bu süreç ve bu süreçle birleşen fetih hareketleri sonucunda oluşan zenginlik, imar faaliyetlerine ihtiyaç doğurmuş ve mimari toplum nezdinde önem kazanmıştır. Bu tarihsel olgu mimari bir birikime sahip olmayan Müslümanları rasyonel, pratik çözümlere sevk etmiş, komşu iki önemli medeniyetin mirasçısı Bizans ve Sasaniler'in mimari birikiminden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emeviler, İslam Mimarisi, Yabancı Usta, Yabancı Malzeme

ABSTRACT

Employment of Foreign Craftsmen and the Use of Gathered and Foreign Materials in the Early Period of Islamic Architecture

Employment of foreign craftsmen and the use of gathered materials in the early period of Islamic architecture were common. The first Muslims -most of them were emigrants and a few were settled- were lack of any architectural tradition. With the advent of Islam a rapid transition process toward settled life and urbanization occurred. Prosperity occurring through this process and conquests of foreign lands gave birth to architectural activities and thus architecture gained a high value for the elites of Muslim communities. This historical fact urged Muslims create rational and practical solutions for creating local architectural constructions in terms of re-evaluating the architectural traditions of Byzantium and Sasanians.

Key Words: Umayyad, Islamic Architecture, Foreign Craftsmen, Foreign Materials

GİRİŞ

İslam öncesi dönemde, İslâm'ın ilk muhatabı Hicaz Araplarının çoğu göçebe bir hayat tarzına sahiptir. Yeşil bitki örtüsünün oldukça kıt olduğu bu coğrafyada, bedevi diye isimlendirilen göçebe Araplar sahip oldukları hayvanlarını doyurabilmek için sürekli göç etmek zorunda kalmışlardır. Söz konusu dönemde yerleşik hayata sahip nüfus ise oldukça azdır. Bölgenin önemli yerleşim birimleri Mekke, Taif, Hayber ve Medine'dir. Bu şehirlerden Hayber ve Taif genellikle Yahudilerin oturduğu kalelerle donatılmış müstahkem şehirlerdir. Araplarla Ya-

hudilerin birlikte oturdukları Medine ise halkının ağırlıklı olarak tarımla uğraşması sebebiyle tam bir şehir görünümüne sahip olamamış bir yerleşim birimidir. Mekke'ye gelince bu şehir, ticari bir merkez olmanın yanında, sahip olduğu kutsal mabet Kabe sayesinde aynı zamanda önemli bir dini merkez durumundadır. Yerleşik nüfusun çok büyük bir kısmı ticaretle çok azı da tarımla uğraşmaktadır. Ticaret daha çok kervan ticareti şeklinde cereyan etmektedir. Kervanlar yazın Suriye'ye kışın da Yemen'e gitmektedir¹.

Büyük çoğunluğu göçebe bir hayat süren, yerleşik hayata ve dolayısıyla şehir olgusuna oldukça uzak İslam öncesi Araplarında mimari pek gelişmemiştir². Bu sonuçta, kuşkusuz, bahsettiğimiz şartların etkisi büyüktür. Zira daha yerleşik hayata geçememiş bir toplumda ileri seviyede bir mimari elbette mevcut olmazdı. Oysa aynı dönemde komşu coğrafyalarda ileri seviyede mimari anlayışlar söz konusudur. Sasani ve Bizans egemenliği altındaki Suriye, Filistin, Irak, İran, Mısır topraklarında seviyesi oldukça yüksek, Yemen ve Habeşistan topraklarında da ileri düzeyde bir mimari birikim mevcuttur³. Dolayısıyla Araplar İslâmiyet'ten önce de komşu coğrafyalardaki bu mimari birikimden usta ve malzeme transferi şeklinde istifade etmeye çalışmışlardır⁴.

İslâm'la birlikte Araplar'da hızlı bir şehirleşme süreci başlamıştır. İslâm'ın yayılması ve fetih olgusuyla birlikte ortaya çıkan yeni şartlar şehirleşmeyi olumlu yönde etkilemiştir. Örneğin fethedilen bölgeyi elde tutmak, vergi ve ganimetleri toplamak, yeni fetihler için askeri ikmal noktaları tesis etmek gibi zaruretler şehirleşmeyi hızlandırmış görünmektedir. Ayrıca yeni din İslâm'ı öğrenmek, öğretebilmek ve eksiksiz bir şekilde yaşayabilmek için de hızla yerleşik hayata geçmek ihtiyacı duyulmuştur⁵.

¹ Geniş bilgi için bkz. P. K. Hitti, *Şi'asi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, C.I, s. 45-48; N. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1982, s. 81-97, 99-101, 112-121, 152-157; A. Özaydın, "VII. İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 321-323; Y. Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s.18-19, 21-23, 36-42.

² K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads*, Oxford 1969, Vol. I, s. 40; H. Djait, *Al-Kufa*, Paris 1986, s. 100; W. B. Kubiak, *Al-Fustat*, Cairo 1987, s. 74; İ. Aycan, "B. Musiki", İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 121.

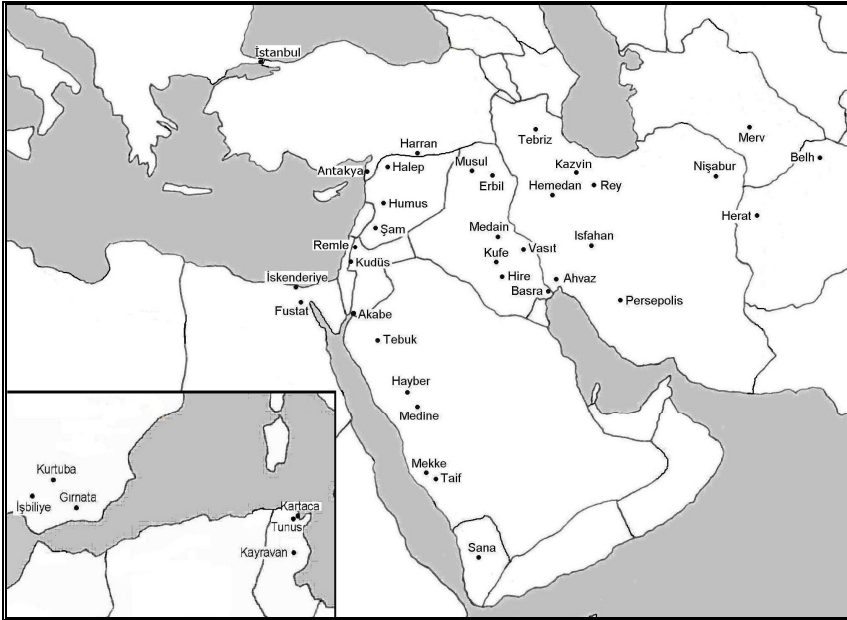
³ Creswell, *Early Muslim*, I, s. 3-4; Kubiak, s. 50-57; A. Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Saunması*, Ankara 1972, s. 26-48; İ. H. Bayhan, *Şehir Planlaması*, İstanbul 1969, s. 22-44; H. Gaube, *Iranian Cities*, New York 1979, s. 12-30; T. Yazıcı, "V. Sanat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C.3, s.309-310

⁴ Örneğin İslâm öncesi dönemde M. 607-608 yıllarında Kureş tarafından gerçekleştirilen Kabe'nin yeniden inşasını Bizanslı Bakumu'r-Rumi adlı bir usta ile Kıpti bir marangozun yürüttüğü belirtilmektedir. (Bkz. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut tarihsiz, C. I, s. 145; Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed, *Kabe ve Mekke Tarihi*, (ilave ve düzeltmelerle çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980, s. 8; İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm, *Siret-i İbn-i Hişâm Tercemesi ve Şerhi*, (çev. H. Ege), İstanbul 1985, C. I, s. 257. Yine İran İmparatoru kendisini ziyaret eden Sakif kabilinden birine verdiği sözün gereği olarak, Taif'e surlar ve kale inşa etmek üzere İranlı bir mühendis göndermiştir. (Bkz. M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 1980, C. I, s. 517).

⁵ G. Marçais, "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, *Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman*, Alger 1957, Vol. II, s. 219-220; W. Marçais, "L'Islamisme et La Vie Urbanie", aynı yazara ait, *Articles et Conférences*, içinde, Paris 1961, s. 59; E. Pauty, "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, 1951, s. 59; Can, s. 24-35.

Hız. Muhammed ve dört halife dönemlerinde Müslümanlar'ın önceliği fethedilen bölgelerin halklarına İslam'ın sunulması ve yönetim işleri olup, mimari Müslümanlar için fazlaca önem arzetmeyen tali bir konu durumundadır. Ayrıca bu dönemde Müslümanlar'ın mimariye ayıracak zamanları olmadığı gibi, mali kaynakları da yetersizdir⁶.

Emeviler dönemine gelindiğinde durum biraz farklılaşmıştır. Ganimet mallarıyla gelen zenginlik ve Suriye toprakları başta olmak üzere fethedilen coğrafyada müşahade edilen seviyesi yüksek mimari birikim, Müslüman Araplar'ı yeni binalar inşa ederek, gizliden gizliye Bizans ve Sasani mimarisiyle yarışa sevk etmiştir⁷. Özellikle Abdülmelik dönemiyle birlikte inşa faaliyetlerinin önem kazandığı gözlemlenmektedir⁸. Ancak Müslüman Araplar'ın Bizans ve Sasani yapılarıyla yarışacak seviyede bina inşa edecek mimarları ve yapı ustaları yoktur. Bu konuda gayrimüslim mimar, usta ve işçilerden faydalanmak durumunda kalmışlardır. Hızlı bir şekilde çok sayıda bina inşa etme arzusu onları pratik bir çözüme yönelmiş ve bölgede bulunan harabe ve yıkıntılardan önemli miktarda malzeme devşirilmiştir. Bu noktada zaman zaman yabancı devletlerden hediye ya da sipariş yoluyla malzeme tedariki de söz konusu olmuştur.

Erken Dönem İslam Coğrafyası

⁶ Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 40-41; Kubiak, s. 74; Djait, s. 100.

⁷ N. Çam, *İslâm'da Sanat Resim ve Mimari*, Ankara 1994, s. 171; O. Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988, s. 68; A.E. Bekaşç, "F. Sanat/Emeviler", *DİA*, İstanbul 1995, C.11, s. 106; Aycan, s. 114; J. Pedersen, "Mescid", *İA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 24; F. Erkoçoğlu, "C. İmar Faaliyetleri" İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 166.

⁸ Erkoçoğlu, s. 157-199.

Bu çalışmamızda erken dönem İslâm toplumunda gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde rol almış yabancı mimar, usta ve işçiler ile yapılarda kullanılmış devşirme ya da diğer yabancı malzemeleri kronolojik bir sıra ile tablolara dökerek ortaya koymayı ve böylece dönemin mimari anlayışının daha iyi ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlıyoruz. Bunu yaparken kullanacağımız verilerin önemli bir kısmının tarihi malumatlara dayandığını, bazı bilgilerin de tahlil, tespit ve kanaatleri içerdiğini belirtmek isteriz.

Şimdi tarihi kaynaklarda, araştırma ve incelemelerde tespit edebildiğimiz, erken dönem İslâm mimarisinde, yabancı mimar, usta ve işçi ile devşirme ve yabancı malzeme kullanımıyla ilgili bilgileri kronolojik bir sıra ile tablolara dökülmüş veriler halinde sunuyoruz.

Yabancı Usta Kullanımı

Yabancı Ustanın Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullanıldığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Kabe	Emeviler (Abdülmelik)	Hilafet iddiasından vazgeçmemesi sebebiyle Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarının Haccac komutasındaki Emevi ordusu tarafından, Kabe'ye sığındıkları halde, kuşatılıp mancınıkla taşa tutulması sırasında Kabe tahrip olmuştur. Emevi halifesi Abdül-melik, tahrip olan Kabe'nin yeniden inşa edilmesi için İranlı ve Bizanslı (Rum) usta ve mühendisler göndermiştir ⁹ . Mekkeli İbn Muhriz adlı birinin, Kabe'nin tamiri için İran'dan gelen ustalardan müzik eğitimi aldığı kaydedilmektedir ¹⁰ .
Mescidü'n-Nebî	Hz. Muhammed	Mescidü'n-Nebî'nin üç basamaklı ahşap ilk minberini Kabe'nin Kureyş tarafından yenilenmesi faaliyetinde usta olarak rol almış Nabatlı marangoz Bâkümü'r-Rûmî yapmıştır ¹¹ .
	Emeviler (I. Velid)	I.Velid, Mescidü'n-Nebî'yi yeniden inşa etmeye karar verince durumu Bizans İmparatoruna bildirmiş ve Bizans İmparatoru inşaatta kullanılmak üzere 100.000 miskal altın ve 40 yük mozaik yanında 100 kadar da işçi göndermiştir ¹² . I. Velid Ömer b. Abdülaziz'den Mescidü'n-Nebî'yi yeniden inşa etmesini istedi. Ona para, renkli tepe camı ve mermer ile Şam ve Mısırlı Rum ve Kıptilerden oluşan 80 kadar da usta gönderdi ¹³ . Yâkût, Bizans İmparatorunun gönderdiği işçilerin sayısını 40 Rum+40 Kıpti olmak üzere toplam 80 olarak vermektedir ¹⁴ . Hıristiyan mimarlar Mescidü'n-Nebî'yi mermer mozaik,

⁹ Aycan, s. 118,121.

¹⁰ M. Söylemez, "2. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 71.

¹¹ Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-Hamîs*, Kahire 1302, C. I, s. 114; E. Sabri, *Mir'âtü'l-Harameyn*, İstanbul H.1301, C. I, s. 406.

¹² Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1987, C. III, s. 677.

¹³ Belâzurî, Ahmed b. İsa b. Cafer, *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 7.

¹⁴ Yâkût, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1957, C. V, s. 87.

Yabancı Ustanın Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullanıldığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
		kavkaa ve yıldız ile süsledikten sonra Velid 93 yılında yapılanları teftiş etmiştir ¹⁵ . Kalkaşendi'nin beyanına göre Mescidü'n-Nebi'deki minberi Suriye kiliselerinde benzer işler görmüş olan Temim ed-Dârî isimli biri yapmıştır ¹⁶ .
Medine	Hz. Muhammed	627 yılında Medine'ye saldırıldığında (Hendek Savaşı) şehrin etrafının bir hendekle çevrilmesi fikri aslen İranlı bir köle olan Selman tarafından ileri sürülmüştür ¹⁷ .
	Hz. Ömer	Ömer b. Hattab zamanında İslâm fütuhâtı genişleyip de Hicaz halkı zenginleşince, yabancıardan birçok mimar Medine'ye geldi. Bu sayede Medine'de mimari biraz gelişti. Toplumun ileri gelenleri Mekke ve Medine'de taş ve mermerden geniş köşkler yaptırıldılar. Nitekim Hz. Osman'ın yaptırmış olduğu evin gayet azametli ve zarif olduğu söylenir ¹⁸ .
Kûfe Camii ve Daru'l-İmarası	Hz. Ömer	Hz. Ömer zamanında Kûfe'de cami ve daru'l-imarâ'nın yapımını İranlı ustalar yürütmüştür. Sad b. Ebi Vakkas zamanında Kûfe Camii ve Daru'l-İmarâ'nın inşasını Hemedan ahâlisinden Dihkan, Ruzbih b. Buzurcumhur adı verilen bir usta yürütmüştür ¹⁹ .
Kûfe Camii	Hz. Ömer	Kaynaklar Kûfe Camii yenilenirken inşa işini yürüten ustayı, ya sadece Hemedanlı bir Dihkan olarak veya Hire Nesturi Araplarını işçi olarak kullanan ünlü duvarcı Ruzbih şeklinde zikretmektedirler ²⁰ .
	Emeviler (Muaviye)	Muaviye zamanında Kûfe valisi olan Ziyad, Kûfe Camii'nde yapacağı değişiklikler için Kısra'ya hizmet etmiş bir putperest mimarı görevlendirmişti ²¹ .
Fustat		Araplar yeni fethettikleri yerlere birer savaşı olarak gelmiş ve birkaç nesil de bu şekilde kalmışlardır. Yönetici sınıf oldukları için üretim ve inşa işlerini kendi Kıpti vatandaşlarına veya kölelere ve zim-milere bırakmışlardır. Bu yüzden Fustat'ı inşa edenlerin Araplar olmadığını söylemek mümkündür ²² .
Mekke er-Rugt/Rakt Sarayı	Emeviler (Muaviye)	Muaviye, büyük ihtimalle devlet başkanı iken Mekke'de inşa ettirdiği er-Rugt adı verilen evini İranlı ustalara yaptırmıştı ²³ .
Vasıt	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac, Vasıt'ın inşası için etraftan işçi toplatmıştır ²⁴ .

→ →

¹⁵ Pedersen, s. 24.

¹⁶ M. Akkuş, "La Grande Mosquée de Medine", *Mélanges Maspero III*, Paris 1962, s.406'da not 3.

¹⁷ K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958, s. 4.

¹⁸ H.İ.Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İ.Yiğit-S.Gümüş), İstanbul 1985, C. II, s. 233.

¹⁹ Taberî, II, s. 479-480; Hasan, II, s. 236.

²⁰ Djait, s. 99. Bir haberde Sad b. Ebi Vakkas'ın Kûfe Camii'nin tavanını Bizans kiliselerinin tavanı gibi süslettiğinden söz edilmektedir. (Creswell, *Early Muslim...*, I, s.16,18; Djait, s. 99.) Bu haberden hareketle süsleme işinin yabancı ustalar tarafından gerçekleştirildiğini düşünmek mümkündür.

²¹ Pedersen, s. 23; Taberî, II, s. 480; Creswell, *A Short Account...*, s.13.

²² Kubiak, s. 74.

²³ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Z.Megâmiz), İstanbul 1976, C. III, s. 141.

²⁴ Belâzurî, s. 416.

Yabancı Ustanın Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullanıldığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Kudüs Kubbetü's-Sahra	Emeviler (Abdülmelik)	Abdülmelik, Ömer Camii'ni tamamen ortadan kaldırıp yerine Bizanslı mimarlara Kubbetüssahra'yı inşa ettirmiştir ²⁵ . Kubbetüssahra'nın Bizans ve Sasani etkileri taşıyan mozayikleri muhtemelen Suriyeli sanatkarlara yaptırılmıştır. Zira İslâm öncesi dönemde Suriye'de meşhur bir okul mevcuttur ²⁶ .
Şam Ümeyye Camii	Emeviler (I. Velid)	Velid b. Abdülmelik Ümeyye Camii'nin inşasında çalışmak üzere 200 kadar Bizanslı sanatkar getirtmiştir ²⁷ . Makdisi ise Velid'in Ümeyye Camii'nin yapımında çalışmak üzere İranlı, Hindli, Mağripli ve Bizanslı ustalar getirttiğini belirtmektedir ²⁸ . Nusret Çam, Ümeyye Camii'nde Kur'an'daki cennet tasvirlerini hatırlatan tezyinatın Hellenistik usluhta olup muhtemelen gayri müslim ustaların elinden çıktığını, çünkü Velid'in bölgedeki kiliseleri ihtişamda gölgede bırakmak için çeşitli yerlerden mahir ustalar getirttiğini kaydetmektedir ²⁹ .
Remle Camii	Emeviler (I. Velid)	Filistin ordu komutanı Süleyman b. Abdülmelik, Remle'deki binaların ve büyük caminin inşaatını yürütmek üzere Lüdd halkından el-Batrik b. En-Nika adını taşıyan Hıristiyan katibini görevlendirmiştir ³⁰ .
Musul	Emeviler (Hişam)	Musul'da 724-731 yılları arasında valilik yapan Hurr b. Yusuf, şehre su temini için Dicle nehriinden bir kanal kazdırmış ve bu iş için etraftan çok sayıda mühendis ve usta getirtilmiş ve inşaatta 5 bin işçi çalıştırılmıştır ³¹ .
Harran Ulu Camii	Emeviler (II. Mervan)	Harran Ulu Camii'nde on mermer sütunun taşıdığı kubbenin Rumlar (Bizanslı Grekler) tarafından yapıldığı ifade edilmektedir ³² .
Hicaz	Emeviler	Erken dönemde Hicaz'da gerçekleşen imar faaliyetlerinde yabancı usta ve mimarlar görev almışlardır ³³ .
Mezopotamya. Suriye	Emeviler	Suriye'de ilk camiler kiliselerin camiye tahvil veya kilisenin bölünerek ortaklaşa kullanımı şeklinde oluşturulmuştur. Bu dönemde Müslümanlar imar işlerinde Mezopotamya

²⁵ Pedersen, s. 24; J. Walker, "Kubbetü's-Sahra" *İA*, İstanbul 1993, C. VI, s. 945.

²⁶ G. Fehervari, "Sanat ve Mimari" (çev. İ. Pamuk-E. Pamuk), *İslam Tarihi*, İstanbul 1997, C. IV, s. 247; Y. Demiriz, "Erken İslam Sanatı", <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islamsanati.html>, s.2; Çam, s. 175.

²⁷ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, Beyrut 1995, C. II, s. 258; Pedersen, s. 24.

²⁸ Erkoçoğlu, s.170. Creswell, Makdisi'nin, Velid'in Ümeyye Camii'nin yapımı için etraftan zanaatkar toplattığı şeklindeki rivayetinin, "Aphrodite Papirüsleri" ile desteklendiğine işaret ederek, papirüslerden birinde: "...Şam Camii'nde biçki ustası olarak çalışanın altı aylık ücretini öde..." diğeriinde ise "Şam Ümeyye Camii'nin yapımında rol alan kırk seçkin ustanın nafakasını öde" şeklinde ifadelerin yer aldığını belirtmektedir. (Creswell, *A Short Account...*, s. 45)

²⁹ Çam, s.170.

³⁰ Belâzurî, s. 204; Yâkût, III, s. 79.

³¹ Saïd ed-Devecî, "Hitatu'l-Musul fi Ahdi'l- Emeviyye", *Sumer*, Vol VII, No: 2, Bağdat 1951, s. 233,234; Erkoçoğlu, s. 150.

³² Creswell, *A Short Account...*, s.152.

³³ Hamidullah, I, s. 516-517; Aycan, s. 121.

Yabancı Ustanın Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullanıldığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
		tarafalarında (Kûfe'de) Sasani mimarları, Suriye taraflarında ise Suriyeli mimarları kullanmışlardır ³⁴ .
Şam ve Diğer Bölgeler	Emeviler	661'de başkentin Şam'a nakledilmesi ile birlikte başlayan imar çalışmalarında çevredeki yerli ustalardan faydalanılmıştır. Bizanslı Ortodoks, Suriyeli Nesturi ve Süryani, Mısırlı Kopt, İranlı Sasani usta ve sanatçılar bu yeni yapılarda sahip oldukları bilgi ve tecrübeyi ortaya koymuşlardır ³⁵ .
Ürdün Kusayr-ı Amra	Emeviler (I. Velid)	Kusayr-ı Amra resimleri hiç kuşkusuz Süryani ve Bizanslı ressamların eserleridir ³⁶ . Brünow ve Becker, eserdeki (Kusayr-ı Amra) altı insan figürünün (Kayzer, Necaşi, Rodrik, Hüsrev ve muhtemelen Çin+Türk hükümdarı) altındaki Arap ve Yunan harfleriyle yazılmış yazılardan Arapça'nın daha iyi yani doğru, Yunanca ibarenin ise hataları muhtevi olmasını gerekçe yaparak tezyinatı Suriyeli ve Arami resamlara bağlamaktadırlar ³⁷ .
Ürdün Mışatta Sarayı	Emeviler (II. Velid)	Mışatta Sarayı'nda Irak tuğla işçiliği ile Suriye'nin yontma taş işçiliğinin bir arada bulunması, çeşitli işçi ve ustaların inşaatta birlikte çalıştıklarını göstermektedir ³⁸ .
Suriye, Kurtuba	Emeviler. Endülüs Emevileri	Suriye'deki Emevi yapılarında ve Kurtuba'da işçiler büyük bir olasılıkla Konstantinopolis (İstanbul) ten getirilmiştir ³⁹ .

Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Taif	Hz. Muhammed	Taif'te Sakif kabilesi, camilerini daha önce Lat'ın bulunduğu yere yapmıştır. Bir rivayete göre bunu bizzat Hz. Peygamber istemiştir. Bazı eski mabetlerin taşları da putlarla birlikte mescitlerin yapımında kullanılmıştır ⁴⁰ .
Tebâle Camii	Hz. Muhammed	İbn Kelbi'nin naklettiğine göre Mekke ile Yemen arasındaki Tebale'de bulunan, Has'am, Becile, Ezd ve Hevâzin kabilelerinden bir kısmının tapınağı olan Zülhalesa putu Tebâle Camii'nin kapı eşliğine konulmuştur ⁴¹ .
Yemame		Yemameliler de eski kiliselerinin yerinde, onun enkazı ile cami inşa etmişlerdi ⁴² .
Kudüs Ömer Camii	Hz. Ömer	Hz. Ömer Kudüs'te H. 17 yılında Süleyman Mabedi'nin bulunduğu yerde bir cami yaptırmıştır. Bu cami, eski

→ →

³⁴ Creswell, *A Short Account...*, s.16.

³⁵ S. Eyice "II. Mimari Tarihi/ Cami", *D İA*, İstanbul 1993, C. VII, s. 59.

³⁶ L. V. Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, C. I, s. 112.

³⁷ Creswell, *A Short Account...*, s.97; Çam, s. 181.

³⁸ E. Diez, "Mışatta" *İA*, İstanbul 1970, C. VIII, s. 434.

³⁹ Grabar, s. 101.

⁴⁰ A. Önkal-N. Bozkurt, "I. Dinî ve Sosyokültürel Tarihi/Cami", *DİA*, İstanbul 1993, C. VII, s. 48.

⁴¹ A. Önkal-N. Bozkurt, s. 48.

⁴² A. Önkal-N. Bozkurt, s. 48.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablil, Tespit ve Yorumlar
		mabed binasının yükseldiği yerde birkaç harap duvar üzerinde tahtalar ve kazıklar ile meydana getirilmiş basit, dört köşe bir yapıdan ibarettir ⁴³ .
Kûfe Camii	Hz. Ömer	Sad b. Ebi Vakkas Kûfe Camii'nin zullasını Hire'de İran şahlarına ait saraylardan getirtilmiş mermer sütunlarla inşa ettirmişti. Caminin tavanını da Bizans kiliselerindeki gibi süslemişti ⁴⁴ . İbn. Kuteybe'nin belirttiğine göre Sad, Hz. Ömer'in emri üzerine Kûfe Camii'ni genişletmişti. Bu iş için görevli olan İranlı mimar Ruzbeh b. Buzurcumhur İran evlerinden getirttiği tuğlayı (acur) kullandı ve caminin içine Hire bölgesindeki İran hükümdarlarına ait bazı yapılardan çıkartıp getirttiği sütunları yerleştirdi ⁴⁵ .
	Emeviler (Muaviye)	Muaviye zamanında Kûfe valisi olan Ziyad, şehre geldiğinde camiyi 20 bin kişiyi daha alacak şekilde genişletti. Bu iş için gerekli olan acur ve sütunları da Ahvaz'dan getirtti ⁴⁶ . Ziyad b. Ebihi, Kûfe Camii'ni büyük masraflarla tamir ettirmiştir. Ziyad, bu sırada caminin zeminine mozaik döşetmiştir ⁴⁷ .
Kûfe Daru'l-İmarası	Hz. Ömer	Sad'ın evinin (darülimara) inşasında ise Hire'deki Kisralara ait yapıların acuru (tuğla) ve kireci kullanılmıştır ⁴⁸ . Sa'd b. Vakkas emirlik sarayına devşirme ahşap işlemeli bir kapı taktırmıştı. Bunu öğrenen Hz. Ömer kapının ve sarayın yakılıp tahrip edilmesini emretmiştir ⁴⁹ .
Kûfe	Emeviler (Muaviye)	670 yılında Kûfe şehri tuğla ile yenilenmiştir. Şehrin inşasında malzeme olarak yakınında bulunan eski Lahmi devletinin başkenti Hire şehrinin enkazından epeyce faydalanılmıştır ⁵⁰ . Kûfe şehrinin inşasında Medain şehrinin kapı elemanlarından istifade edilmiştir ⁵¹ .
Basra Camii	Emeviler (Muaviye)	Vali Ziyad zamanında Basra Camii'nin tavanı sac ağacı ile kaplanmıştır ⁵² . Ubeydullah b. Ziyad Basra Camii'ni genişletmiş ve zullada kullanılan sütunlar Ahvaz Dağı'ndan getirtilmiştir ⁵³ .

→ →

⁴³ Pedersen, s. 6.

⁴⁴ Taberi, II, s. 479; Belâzurî, s. 410; İbnü'l- Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fi't-Târih*, Beyrut 1965, C. II, s. 529; Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 16-18; Djait, s. 99.

⁴⁵ Taberi, II, s. 479; Pedersen, s. 23.

⁴⁶ Yâkût, III, s. 77; Pedersen, s. 23.

⁴⁷ A. Önkal- N. Bozkurt, s. 49.

⁴⁸ Taberi, II, s. 479-480; İbnü'l- Esîr, II, s. 529.

⁴⁹ Belâzurî, s. 398; İbnü'l-Esîr, II, s. 529.

⁵⁰ Belâzurî, s. 410; İbnü'l-Esîr, II, s. 529; E. Reitemeyer, *Die Stadtgründungen der Araber im Islam*, Münih 1912, s. 36.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, II, s. 529; Hitti, I, s. 239; M. Strede, "Medain", *İA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 449.

⁵² Belâzurî, s. 499; İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885, s. 188; el-Ali, Sâlih Ahmed, "Hitatu'l-Basra", *Sumer*, 1952, VIII, s. 66; Pedersen, s. 23.

⁵³ Belâzurî, s. 500.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablil, Tespit ve Yorumlar
Kabe	Emeviler (I. Mervan)	İbn Zübeyr, 684 yılında Kabe'yi yıkarak binayı tümüyle taştan olmak üzere yeniden inşa etti. İnşa sırasında Kabe'de kullanılan füsefesanın (mozaik) Yemen'den, Habeşli Ebrehe tarafından Sana'da inşa edilen bir kiliseden temin edildiği ⁵⁴ ve Kabe'nin çatısını tezyinde kullanıldığı anlaşılmaktadır ⁵⁵ . Mesudi'nin naklettiği bir haberde İbn Zübeyr'in Yemen'den, görenlerin altından yapıldığını zannedebileceği nakışlı, boyalı üç mermer sütun getirttiği ve bunları Kabe'de kullandığı bildirilmektedir ⁵⁶ . İbn Zübeyr ayrıca Yemen'den Beyaz Saray'dan mermer getirerek Kabe'nin içini aydınlatan 4 ya da 5 adet pencereye yerleştirmiştir. İbn Zübeyr ayrıca binanın iç zeminini ve iç yüzeyini de beyaz mermer ile kaplatmıştır ⁵⁷ .
Mescidü'l-Haram	Hz. Osman	Hz. Osman, Mescidü'l-Haram'ı yeniden inşa etmiş ve tavanlarını sac ağacı ile kaplatmıştır ⁵⁸ .
	Emeviler (Abdülmelik, I. Velid)	Abdülmelik ile I. Velid zamanındaki yenilemelerde Mescidü'l-Haram'da (tavanda) sac ağacı kullanıldığı belirtilmektedir ⁵⁹ .
Mescidü'n-Nebi	Hz. Osman	Hz. Osman, Mescidü'n-Nebi'yi yeniden inşa etmiş ve tavanını sac ağacı ile kaplatmıştır ⁶⁰ .
	Emeviler (I. Velid)	I. Velid, Rum Melikine bir elçi gönderip Mescidü'n-Nebi'yi yıktırıp yeniden inşa edilmesini emrettiğini ve bu konuda kendisine yardımcı olmasını talep etmiş o da bu iş için ona 100.000 miskal altın, 100 işçi ve 40 yük füsefesa yollayıp harabe halindeki Medain'in füsefesalarının da ardından gönderileceğini bildirmiştir ⁶¹ . Hıristiyan mimarlar Mescidü'n-Nebi'yi mermer, mozaik, kavkaa ve yıldız ile süsledikten sonra Velid 93 yılında yapılanları teftiş etmiştir ⁶² .

⁵⁴ Mesûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, Kahire 1964, C. III, s. 92; Creswell, *A Short Account...*, s.15.

⁵⁵ Ezrakî, 278; Sabri, I, s. 274.

⁵⁶ Mesûdî, III, s. 92.

⁵⁷ Ezrakî, s.193, 278-279; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (çev. S. Uludağ), İstanbul 1983, C. II, s. 246.

⁵⁸ Pedersen, s. 23.

⁵⁹ Ezrakî, s. 358-359.

⁶⁰ Pedersen, s. 23.

⁶¹ Taberî, III, s. 677; Yâkûbî, Ahmed b. Ebî Yâkûb, *Târîh-i Yâkûbî*, Beyrut tarihsiz, C. II, s. 284; İbnü'l-Esîr, IV, s. 532. Belâzurî aynı konuda Rum Melikinden söz etmeksizin gönderilen malzeme olarak renkli tepe camı ile mermeri saymaktadır. (Belâzurî, s. 7).

⁶² Pedersen, s. 24.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablil, Tespit ve Yorumlar
Şam Ümeyye Camii	Emeviler (I. Velid)	Şam Ümeyye Camii, Aziz Yuhanna adına yapılmış olan kilisenin yerine kilisenin malzemeleri ile inşa edilmiştir. İnşa işinde kilisenin bazı kısımları olduğu gibi korunarak camiye dahil edilmiştir ⁶³ . Makdisi, Velid'in inşaatta kullanılmak üzere Bizans'tan 18 gemi yükü altın ve gümüş getirttiğini, bunların dışında Bizans' imparatorunun birtakım aletler ve mozaikler de gönderdiğini zikretmektedir ⁶⁴ . Ümeyye Camii'nde taşıyıcı, paye ve sütunların hemen hepsi eski yapılardan alınıp kullanılmıştır ⁶⁵ . Şam Ümeyye Camii'ndeki sütun başlıklarından bir kısmının, yerinde kurulduğu eski Roma tapınağından alındığı bilinmektedir ⁶⁶ .
Şam el-Hadra Sarayı	Hz. Osman ve sonrası	Muaviye, Aziz Yuhanna Kilisesi yanındaki eski Bizans idarecilerinin sarayını pek çok bölümünü koruyarak yeniden düzenlemiş ve kendine ikametgah yapmıştır ⁶⁷ . Vali Muaviye, Şam'da kendisine el-Hadra denilen sarayı yaptırmıştır. Ganimet zengini bazı Müslümanlar da malzemelerini dışardan getirttikleri lüks evler yaptırmışlardır ⁶⁸ .
Halep Ulu Camii	Emeviler (I. Velid)	Halep Ulu Camii'nin yapımında civardaki eski binaların taşlarından faydalanılmıştır. Özellikle Sıyrus Kilisesi'nin malzemeleri bu inşaatta değerlendirilmiştir ⁶⁹ .
Kudüs Kubbetü's-Sahra	Emeviler (Abdülmelik)	Kubbetü's-Sahra'da kutsal kayanın üzerindeki kubbeyi taşıyan sütun başlıkları (korint ve kompozit) antik yapılardan devşirilmiştir ⁷⁰ .
Kudüs Mescidü'l-Aksa	Emeviler	Mescidü'l-Aksa, Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) döneminde yapılmış olan Meryem Bazilikası'nın yerinde inşa edilmiştir. Caminin inşasında Meryem Bazilikası'nın harabelerinden istifade edilmiştir ⁷¹ .
Fustat Amr Camii	Hz. Ömer	Bir rivayete göre, Fustat Amr Camii'nde tavanı tutan destekler eski binalardan devşirilmiştir ⁷² . Fustat Amr Camii'nde Amr'ın biraz yüksekçe yaptırdığı minberin Hz. Ömer'in emriyle yıktırılmasından az sonra camiye Nubia kralı Zakharia'nın hediyesi olan yeni bir minber konulmuştur ⁷³ .
Fustat	Hz. Ömer ve Sonrası	Fustat şehrinin kuruluşunda çevredeki eski merkezlerin harabelerinden istifade edilmiştir ⁷⁴ . Fustat'ta bazı kimseleler evlerini süslemek için sütunlar kullanmıştır. Mesela

⁶³ Belâzurî, s. 179; İbn Asâkir, I, s. 200; Creswell, *A Short Account...*, s. 65.

⁶⁴ Erkoçoğlu, s. 170.

⁶⁵ Grabar, s. 85.

⁶⁶ Demiriz, s. 2.

⁶⁷ İbn Asâkir, I, s. 244; N. Elisséeff, "Dimashk" *Eİ*, Paris 1977, Tome II, s. 288.

⁶⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 108-109.

⁶⁹ Erkoçoğlu, s. 171.

⁷⁰ Çam, s. 173; Walker, s. 945.

⁷¹ J. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Medine*, Paris 1957, s. 100.

⁷² Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 28; M. Raitcheutch, *Le Caire*, Caire 1971, s. 15.

⁷³ Eyice, s. 58; Hitti, II, s. 406.

⁷⁴ Reitemeyer, s. 101.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablî, Tespit ve Yorumlar
		Abdu'l-A'la'la ibn Umra bunlardan biridir. O İskenderiye harabelerinden sütunlar getirtmiştir ⁷⁵ .
Tunus	Emeviler (Abdülmelik)	Hasan b. Numan, h. 80/699 yılında Tunus şehrini, Kartaca'yı fethettikten sonra buradan getirttiği malzemeler ile tesis etmiştir ⁷⁶ .
Kayravan Seydi Ukba Camii	Emeviler	Kayravan Seydi Ukba Camii'nin inşasında Kartaca harabelerinden getirilmiş mermer sütunların kullanıldığı bilinmektedir ⁷⁷ . Kayravan Camii'nde de devşirme malzeme kullanılmıştır ⁷⁸ .
Kayravan	Emeviler	Kayravan şehrinin inşasında, üzerinde veya yakınında kurulduğu Kuniya veya Kamuniya isimli antik yerleşimin harabelerinden istifade edilmiştir ⁷⁹ .
el-Massisa Kalesi	Emeviler (Abdülmelik)	Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan h. 84 yılında Antakya yakınlarındaki el-Massisa kalesini eski temelleri üzerinde yeniden bina etti ⁸⁰ .
Vasıt Camii	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac tarafından gerçekleştirilen Vasıt Camii'nin inşasında civar şehirlerden getirilen malzemelerden faydalanılmıştır. Bu devirde kiliselerden çıkartılan sütunlar kullanılmakta idi ⁸¹ .
Vasıt Camii ve Vasıt Kubbetü'l-Hadrâ Sarayı	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac, kendi sarayının ve Vasıt Ulu Camii'nin kapılarını Zendeverd, Devkara, Daru Vesat, Deyru Masircesan ve Şerabit'den getirtti. Bundan dolayı bu şehirlerin halkları çok kızdılar ve bizlere şehirlerimize ve mallarımıza dokunulmamak şartıyla eman verilmişti diye karşı çıktılar ⁸² .
Vasıt	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac, Vasıt şehrinin kapılarını Süleyman b. Davud'un Vasıt yakınlarında yaptırdığı Zendeverd isimli harap olmuş şehirden getirtmiştir ⁸³ .
Irak	H. Ömer	Halife Ömer, Irak'ta bir Mescidü'l-Cemaat yani Müslüman cemaati için bir mescit yapılmasını buyurmuştur. Yerel mimari gelenek bu yapının ana gereksinimi olan geniş bir mekanı karşılamaya elverişli değildi. Büyük Sasani kemerleri gibi pahalı ve zahmetli araçlar gerekli esnekliği sağlamaktan uzaktı. Bu durumda eski sütunların kaldırılıp dikilmesi ve düz ya da eğimli bir çatı ile örtülmesiyle sağlanan gölgelikli geniş bir alan oluşturma gibi basit yerel bir icat kendiliğinden ortaya çıktı ⁸⁴ .

→ →

⁷⁵ Kubiak, s. 126.

⁷⁶ Yâkût, II, 62.

⁷⁷ G. Marçais, *Tunis at Kairouan*, Paris 1937, s. 14, 29; G. Yver, "Kayravan", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 469; Reitemeyer, s. 121; Demiriz, s. 4.

⁷⁸ Marçais, *Tunis...*, s. 14; Reitemeyer, s. 102.

⁷⁹ Yâkût, IV, s. 399; M. Talbi, "Al-Kayrawân" *Eİ*, Paris 1978, C. IV, s. 859.

⁸⁰ Belâzurî, s. 236.

⁸¹ Pedersen, s. 24.

⁸² Belâzurî, s. 416; Yâkût, V, s. 402.

⁸³ Taberî, IV, s. 479.

⁸⁴ Grabar, s. 90.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablil, Tespit ve Yorumlar
Suriye	Emeviler	Suriye’de bazı İslâm yapılarında binalardan getirilen korint sütunlar kullanılmıştır. ⁸⁵
Şam. Kudüs	Emeviler	Şam ya da Kudüs’teki pek çok örnekte görüldüğü gibi, sütunlar mevcut Roma ya da Hıristiyan yapılarından alınıp kullanılmaktaydı. ⁸⁶
Suriye Kasru’l- Hayr eş-Şarki	Emeviler (Hişam)	Kasrul Hayr eş-Şarki’de bulunan cami her biri başka anıttan alınan paye, sütun, başlık ve frizlere sahiptir. ⁸⁷
Musul el-Menkuşe Sarayı	Emeviler (Hişam)	Musul’da vali Hurr b. Yusuf, el-Menkuşe adında bir saray yaptırmıştır. Bu saraya bu ismin verilmesi Hind ardıcı (gemi yapımında kullanılan tik ağacı) mermer, renkli taşlar, mozaik vb. süslemelerinden dolayıdır. ⁸⁸
Kazvin Camii	Emeviler	Kazvin’de Haccac’ın oğlu Muhammed zamanında inşa edilen ilk Cuma Camii “Boğa Camii” olarak biliniyordu. Bu isim camide antik Pers sütunlarının kullanıldığını ve hatta onun bir “apadana”dan dönüştürüldüğünü göstermektedir. Zira İran’da İslâm yapılarında kullanılan boğa başlı Persepolis sütunları gibi malzemeler eski yapılardan alınmıştır. ⁸⁹
Kurtuba Ulu Camii	Endülüs Emevileri (I.Abdurrahman)	Kurtuba Ulu Cami, bir süre müşterek kullanılan Vizigot kilisesinin yerine yapılmıştır. Kemerlerde kullanılan malzeme daha önce mevcut olan kiliseden temin edilmiştir. Sütun başlıkları korint ve kompozit tarzdadır. ⁹⁰

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İki ayrı başlık altında sunduğumuz verileri değerlendirdiğimizde şu tespitleri yapmak mümkündür.

Yabancı mimar, usta ve işçi kullanımında genellikle iki önemli kaynaktan istifa edildiği görülmektedir. Bunlardan biri Bizans, diğeri ise İran, Sasani coğrafyasıdır. Usta ve işçi kullanımında coğrafi yakınlığın epey belirleyici olduğu, Mısır ve Suriye topraklarında gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde daha çok Bizanslı, Irak topraklarında da İranlı usta ve işçilerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Suriye, Mısır, Nabat, Hire, Hemedan ve Kostantinopolis (İstanbul) usta ve işçi temin edilen bölge ve şehirler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi kaynaklarda, usta ve işçilerden bahsedilirken çoğu kere Bizanslı, İranlı, Mısırlı, Suriyeli, Hintli, Mağribli, Hireli gibi siyasi ve coğrafi aidiyet öne çıkarılırken, bazı rivayetlerde usta ve işçilerin kimlikleriyle ilgili Rum, Kıpti, Nesturi, Suryani, Arami, Dihkan gibi ilave nitelemeler verilmektedir. Mevcut bilgilere bakıldığında kullanılan usta ve işçilerden önemli bir kısmının İranlı, Suriyeli, Bizanslı Rum⁹¹ ve Kıpti olduğu görülmektedir.

⁸⁵ Creswell, *A Short Account...*, s. 158.

⁸⁶ Grabar, s. 88; Eyice, s. 59.

⁸⁷ Grabar, s. 100.

⁸⁸ Erkoçoğlu, s. 150.

⁸⁹ Creswell, *A Short Account...*, s. 8, 158.

⁹⁰ Çam, s. 183-184.

⁹¹ Rum veya rumi sözcüğü eski dönemlerde çoğu kere bir etnik kimliği ifade etmeyip, önceleri Ro→

Yabancı usta ve işçi kullanımının Hz. Muhammed ve Dört Halife dönemine göre özellikle refahın ve zenginliğin arttığı Emeviler zamanında yoğunluk kazandığı, Emevi halifeleri Abdülmelik ile I. Velid dönemlerinin daha da öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Yabancı usta ve işçi temininde cari yöntemler konusunda da şunları söylemek mümkündür: Fethedilen topraklarda sonradan İslâm olmuş veya kendi dininde kalmış usta ve işçiler yanında, o ana kadar İslâm hakimiyetine girmemiş yabancı coğrafyalardan da usta ve işçi getirilmiştir. Yabancı coğrafyalardan usta ve işçi temininde bazen doğrudan usta ile temas kurulurken, bazen de Ortaçağ'da yaygın bir gelenek gereği yabancı hükümdarlardan usta, işçi ve malzeme istenmiştir.

Müslümanların devşirme malzeme kullanımını fazlasıyla tercih ettikleri, fethedilen bölgelerdeki eski şehir ve yapı kalıntılarının bir malzeme kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Kapı, sütun, sütun başlığı en çok devşirilen malzemeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir gelenek olarak fethedilen şehirlerdeki yabancı mabetlerden bazılarının camiye çevrildiği, bu iş için bazen kısmi tadilat ve onarımlarla yetinilirken, bazen eski mabedin yıkılarak malzemelerinin cami inşaatında kullanıldığı görülmektedir.

Devşirme malzeme kullanımının, yapı inşa faaliyetlerinin gelişme gösterdiği Emeviler dönemiyle birlikte hız kazandığı ve giderek arttığı gözlenmektedir. Devşirme malzeme kullanımı tabii olarak bu malzemenin çok bol miktarda bulunduğu Suriye, Filistin, Irak ve Mısır gibi eski medeniyet havzalarında yoğunluk kazanmaktadır.

Yabancı malzeme kullanımına gelince; erken dönem Müslümanları kendi coğrafyalarında bulunmayan, ya da imal edemedikleri bazı yapı malzemelerini komşu coğrafyalardan tedarik etmişlerdir. Örneğin "sac", "tik" "Hint ardıcı" veya "Hint meşesi" isimleriyle bilinen dayanıklı, uzun ömürlü ahşap malzeme en çok kullanılan yabancı malzeme olmuştur. Genellikle Bizans coğrafyasından tedarik edilen ve o günkü Araplar'ın "füseyfesa" dedikleri mozayik de çok kullanılan bir başka yabancı malzemedir. Bunların dışında erken dönem İslâm mimarisinde, mermer, taş ve kireç gibi devşirme olmayan yabancı malzemelerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yabancı malzeme tedarikinde bazen yabancı usta ve işçi konusunda olduğu gibi yabancı devlet adamlarının hediye olarak gönderdikleri malzemeler söz konusudur.

Erken dönem Müslümanlarının mimaride içinde buldukları şartların gereği son derece rasyonel ve pratik bir tavır sergileyerek yabancı usta, işçi ve devşirme malzeme kullanımında hiçbir sakınca görmedikleri ve kullanımda dini yapıları hatta Kabe ve Mescidü'n-Nebi'yi bile istisna etmedikleri görülmektedir. Rekabet ve çatışma içinde oldukları Bizans ve Sasani mimarisinden istifade noktasında segilenen bu tavır kısa zaman sonra onları mimari alanda belirli bir seviyeye yükseltmiştir.

Kaynaklar

- » Akarca, A., *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması*, Ankara 1972.
- » Akkuş, M., "La Grande Mosquée de Medine", *Mélanges Maspero III*, Paris 1962.
- » Ali, Sâlih Ahmed, "Hitatu'l-Basra", *Sumer*, 1952, VIII, s. 66.
- » Ayçan, İ., "B. Musiki", İ. Ayçan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.

→ →

malılar, Bizanslılar manasına, daha sonraları da Anadolu'nun bir bölümü ya da tamamı için kullanılmıştır.

- » Bayhan, İ. H., *Şehir Planlaması*, İstanbul 1969.
- » Beksaç, A.E., "F. Sanat/Emeviler", *DİA*, İstanbul 1995, C.11, s. 106.
- » Belâzurî, Ahmed b. İsa b. Cafer, *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- » Can, Y., *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995.
- » Creswell, K. A. C., *Early Muslim Architecture Umayyads*, Oxford 1969.
- » Creswell, K.A.C., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958.
- » Çağatay, N., *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1982.
- » Çam, N., *İslâm'da Sanat Resim ve Mimari*, Ankara 1994.
- » Demiriz, Y., "Erken İslam Sanatı",
http://www.istanbul.edu.tr. Bolumler/guzelsanat/islamsanati.html, s.2.
- » Diez, E., "Mişatta" *İA*, İstanbul 1970, C. VIII, s. 434.
- » Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-Hamis*, Kahire 1302.
- » Djait, H., *Al-Kufa*, Paris 1986.
- » Elisséeff, N., "Dimashk" *Eİ*, Paris 1977, Tome II, s. 288.
- » Erkoçoğlu, F., "C. İmar Faaliyetleri" İ. Ayca ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.
- » Eyice, S. "II. Mimari Tarihi/ Cami", *D İA*, İstanbul 1993, C. VII, s. 59.
- » Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed, *Kabe ve Mekke Tarihi*, (çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980.
- » Fehervari, G., "Sanat ve Mimari" (çev. İ. Pamuk-E. Pamuk), *İslam Tarihi*, İstanbul 1997.
- » Gaube, H., *Iranian Cities*, New York 1979.
- » Grabar, O., *İslâm Sanatının Oluşumu*, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988.
- » Hasan, H.İ., *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İ.Yiğit-S.Gümüş), İstanbul 1985.
- » Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- » İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dîmeşk*, Beyrut 1995.
- » İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (çev. S. Uludağ), İstanbul 1983.
- » İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi ve Şerhi*, (çev. H. Ege), İstanbul 1985.
- » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut tarihsiz.
- » İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, Beyrut 1965.
- » İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885.
- » Kubiak, W. B., *Al-Fustat*, Cairo 1987.
- » M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 1980.
- » Marçais, G., "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, *Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman*, Alger 1957.
- » Marçais, G., *Tunis at Kairouan*, Paris 1937.
- » Marçais, W., "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, *Articles et Conférences*, içinde, Paris 1961.
- » Mesûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, Kahire 1964.
- » Önkâl, A.-N. Bozkurt, "I. Dinî ve Sosyokültürel Tarihi/Cami", *DİA*, İst. 1993, C. VII, s. 48.
- » Özyâdın, "VII. İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 321-
- » Pauty, E., "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, 1951.
- » Pedersen, J., "Mescid", *İA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 24.
- » Raitcheutch, M., *Le Caire*, Caire 1971.
- » Reitemeyer, E., *Die Stadtgründungen der Araber im Islam*, Münih 1912.
- » Sabri, E., *Mir'âtü'l-Harameyn*, İstanbul H.1301.
- » Saïd ed-Devecî, "Hitatu'l-Musul fi Ahdi'l- Emeviyye", *Sumer*, Vol VII, No: 2, Bağdat 1951.
- » Sauvaget, J., *La Mosquée Omeyyade de Medine*, Paris 1957.
- » Söylemez, M., "2. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" İ. Ayca ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.
- » Strede, M., "Medain", *İA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 449.
- » Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1987.
- » Talbi, M., "Al-Kayrawân" *Eİ*, Paris 1978, C. IV, s. 859.
- » Vaglieri, L. V., "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997.
- » Walker, J., "Kubbetü's-Sahra" *İA*, İstanbul 1993, C. VI, s. 945.
- » Yâkûbî, Ahmed b. Ebî Yâkûb, *Târîh-i Yâkûbî*, Beyrut tarihsiz.
- » Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1957.
- » Yazıcı, T., "V. Sanat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C.3, s.309-310
- » Yver, G., "Kayravan", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 469.
- » Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Z.Megâmiz), İstanbul 1976.